

Midsommarkrisen 1941

av Mats Bergquist

TITEL:

Midsommarkrisen 1941

FÖRFATTARE:

Erik Carlsson

FÖRLAG:

Medströms, Stockholm 2014

SÖNDAGEN DEN 22 juni 1941 kl 08.30, några timmar efter det att det tyska anfallet mot Sovjetunionen, operation Barbarossa, hade inletts, uppsökte sändebudet i Stockholm, prinsen av Wied, tillsammans med det tyska utrikesministeriets utsände Karl Schnurre, utrikesminister Christian Gunther. Deras ärende denna tidiga söndagsmorgon var att framföra tyska "önskemål" på det militära området. Därmed hade scenen satts för den mest dramatiska enskilda episoden i svensk politik under andra världskriget. Den har varit föremål för åtskilliga beskrivningar i memoarer och dagböcker, biografier och historievetenskapliga framställningar. Nu har historikern Erik Carlsson, tidigare författare till en bok om Sverige och den tyska motståndsrörelsen under kriget och en om Gustaf V och utrikespolitiken, publicerat en monografi, "Midsommarkrisen 1941". Denna borde läsas inte bara av dem som intresserar sig för den svenska politiken under andra världskriget utan också av dem som fokuserar på politiskt beslutsfattande i allmänhet. Den dåvarande statsministern Per Albin Hanssons hantering av skeendet framstår nämligen som mycket skickligt och kallblodigt.

Det centrala elementet i den tyska önskelistan var söka tillstånd att transitera en fullt utrustad division från Norge till Finland på svenska järnvägar från gränstationen Charlottenberg i Värmland till Haparanda. Det var ingen liten operation som, skulle det visa sig, under 14 dagar kom att kräva 100 tågsätt. Härutöver innehöll önskelistan flera andra ting, som att svenskt luftvärn inte skulle skjuta på tyska plan som kommit in i svenskt luftrum, att tyska kurirplan skulle tillåtas passera, att sovjetiska marinenheter skulle hindras passera in på inre svenskt territorialvatten, bruk av svenska telegraflinjer m m. Men det var division Engelbrecht, som den efter sin befälhavare skulle kallas, som blev den centrala punkten i listan.

Den svenska regeringen hade ett år tidigare ingått en överenskommelse med Tyskland om att tillåta transport av sk permitter till och från Norge enligt en ekvivalensprincip, dvs att lika många soldater reste in som ut. Manskapets handeldvapen transporterades i särskilda godsvagnar, men officerarna tilläts behålla sina pistoler. Tyskarnas praxis blev att stridande förband på andra fronter så så kunde vi-

la sig som ockupationstrupp i Norge innan de sändes tillbaka till fronten.

Huruvida denna s k permittenttrafik, som pågick till augusti 1943 då Sverige sade upp avtalet, var förenlig med folkrätten eller inte är omstritt. Men att transportera ett full utrustat förband genom ett neutralt land var ett uppenbart brott mot folkrätten. Sveriges läge i juni 1940, sedan Berlin besegrat sina fiender på kontinenten och striderna i Norge upphört samt med alliansen med Moskva ännu intakt, var synnerligen utsatt och närmast att likna vid Tilsit 1807, då Frankrike och Ryssland slutit fred och ställde ultimativa krav på Sverige. Då sade Gustaf IV Adolf nej till kraven vilket ledde till den katastrofala freden i Fredrikshamn 1809. Någon diskussion om att säga nej till Ribbentrops önskemål förelåg emellertid inte den första krigssommaren. Ett år senare var landets läge ändå mindre utsatt genom att Tyskland och Ryssland råkat i krig och att operation Barbarossa skulle kräva all politisk och militär energi från axelmakternas sida. Om Sverige sade nej skulle eventuella konsekvenser därför kanske inte komma med en gång, även om vi på många områden var mycket beroende av handeln med Tyskland. Farhågor för tyska represalier genom flygbombning av centrala mål förekom dock.

Till bilden i den spännande historia som utvecklades från den 22 till 25 juni och som skildras väl av Carlsson, hör Gustaf V:s reaktion när utrikes- och statsministrarna senare samma förmiddag orienterade honom. Han önskade bifall, annars ville han inte vara med, påstås han sagt. Vad nu detta betydde har varit föremål för många diskussioner. Klart är dock att statsministern utan att direkt påstå existensen av ett sådant hot, använde detta för att få med sin motspänstiga riksdagsgrupp på ett ja. En andra faktor var att det finska sände-

budet i Stockholm på kvällen samma dag överlämnade en finsk PM med samma önskemål – plus en hel del andra, huvudsakligen innebärande materiellt bistånd och underlättande av frivilligas resor till Finland. Framställningarna i Stockholm var väl koordinerade. Karl Schnurre hade kontakt med den finske ministern i Stockholm, Jarl Wasastjerna.

Utrikesministern hade frågat Schnurre om inte division Engelbrecht kunde transporteras sjövägen, varvid de svarat att detta inte var möjligt. Möjligheten att ryska ubåtar i Östersjön skulle gå till attack tycks ha nämnts. Men riskerna, med årstidens nästan permanenta dagsljus, för brittiska flygangrepp eller sjöledes dito längs västkusten tycks inte ha använts som argument. Det norska järnvägsnätet var inte utbyggt nog att ta hand om en så stor operation. Denna möjlighet tycks inte heller, av kabinetssekreteraren Erik Bohemans uppteckning, ha kommit upp, utan var troligen underförstådd.

Det framgår egentligen inte av Carlssons framställning om Gunther frågat v a r f ö r denna division alls måste föras till Finland, som ju den 22 juni inte var i krig med Sovjetunionen. Schnurre tycks ha gjort en allmän hänvisning till Sveriges relationer med Finland. I den finska framställningen, som givetvis, med tanke på de nära relationerna mellan Sverige och Finland var avsedd att s a s avgöra det svenska svarets innehåll, sägs att divisionen skulle behövas vid ett eventuellt ryskt anfall mot Finland och att de tyska trupperna i landet var för få. Carlsson anmärker f ö att man inte synat de finska korten. En mera precis fråga om transiteringens syfte hade dock inte varit onaturlig. Till historien hör nämligen att den finska regeringen upprepade gånger under våren försäkrat den svenska om att man inte hade några avsikter att vid even-

tuella fientligheter mellan Tyskland och Sovjet frångå sin neutralitet. Genom indiscretioner från den tyske militärattachén i Helsingfors till dennes svenske kollega hade dock den svenska regeringen skäl att tro, månader innan anfallet ägde rum, både att Tyskland skulle gå till angrepp och att Finland skulle komma med.

De båda tyska herrarna använde inte lika hotfullt språk som utrikesminister Ribbentrop sommaren innan hade brukat mot det svenska sändebudet i Berlin, Arvid Richert (som fö kallats till Belgien där Ribbentrop just då befann sig). Ett avslag skulle dock enligt Schnurre vara allvarligare än en ovanlig handling. Mera specifik var han inte; tyskarna hade troligen helt enkelt räknat med ett ja.

En första diskussion i regeringen ägde rum samma dag (den 22) kl 12, varvid läget redovisades utan att statsministern tog ställning. Endast hälften av ministrarna var ännu denna midsommarhelg på plats. Allmän beredning ägde rum igen morgonen därpå, där nejlägret började formera sig, följd samma eftermiddag av sammanträde med utrikesnämnden. Fyra tunga socialdemokrater, finansminister Wigforss, socialminister Möller, försvarsminister Sköld och folkhushållningsminister Gjörös ville avslå begäran. Möller menade att Schnurres framställning främst var politiskt menad och ett försök att dra in Sverige i den tyska maktsfären. Med denna tolkning blev det lättare att säga nej och åberopa moraliska skäl för ett avböjande.

Efter utrikesnämnden måste riksdagsgrupperna inkallas; riksdagen hade ju åtskilts för sommaren. Men detta var en fråga av den dignitet som ingen regering vågata ställning till utan ordentligt stöd i riksdagsgrupperna.

Statsministern hade uppenbarligen från början ett mål, att få till stånd ett enigt be-

slut. När Sköld i regeringskretsen menade att man vid oenighet om ett nej skulle lämna tyglarna åt "tyskvännerna" reagerade statsministern hårt och pekade på att ansvaret kom man ändå inte ifrån. Men eftersom ett enigt beslut om ett nej skulle bli omöjligt uppnå, särskilt sedan Helsingfors hört av sig med sina önskemål, gällde det att söka få motsvarande enighet om ett ja. Högern var lyhörd för de finska önskemålen och pekade på risken för att Sverige vid ett nej skulle riskera hamna i krig med Tyskland och Finland. Bondeförbundet var alltjämt präglad av isolationism och försvarsskepticism. Dessa två partier kunde obetingat svara ja, medan det fjärde och minsta regeringspartiet var delat, dock med en majoritet för ja.

Hur åstadkom Per Albin Hansson detta ja? Det är bokens centrala tema. Egentligen hade han tre vapen till sitt förfogande: risken för regeringskris, det s k abdikationshotet och de okända konsekvenserna av ett nej. Om socialdemokraterna skulle säga nej skulle en regeringskris bli oundviklig. De hade visserligen efter 1940 års val absolut majoritet i båda kamrarna. Men särskilt statsministern ville, av uppenbara skäl, med tanke på de svåra beslut man hela tiden stod inför, dela ansvaret med övriga demokratiska partier. Skulle man då riskera något slags "kungaregering" ala Hammarskjöld 1914? I kulissen lurade den mycket ambitiösa tidigare socialdemokratische ministern Torsten Nothin, nu överståthållare i Stockholm. Statsministern framhöll också att en ren socialdemokratisk regering skulle, trots sin majoritet i båda kamrarna, stå under ständig press. En borgerlig minoritetsregering skulle vidare sakna, menade han, motståndskraft.

Om nu kungen verkligen menat att han skulle abdikera vid ett nej skulle ju också detta leda till en konstitutionell kris mitt i

ett utsatt läge. Det är väl numera allmänt omfattat att något sådant inte framförts. Kungen uttryckte sig som han brukade när han var missnöjd med ett regeringsförslag. Inga andra ministrar, inklusive utrikesministern, än statsministern hade uppfattat något sådant hot. Men inför riksdagsgruppen antydde Per Albin Hansson, utan att uttryckligen säga det, just detta.

Statsministern hade inte, av uppenbara skäl, varit särskilt förtjust i Wigforss' förslag att först rösta om hur gruppen skulle ställa sig om man kunde få enighet om ett nej. Det väntade utfallet skulle kunna bidra till att prejudicera det slutliga valet. Den resulterade också i ett förkrossande nej (159-2). Omedelbart därefter avhölls en andra omröstning: hur skulle gruppen ställa sig om man kunde komma fram till ett enigt ja? Då blev siffrorna 72-59 för ett ja, siffror som statsministern sannolikt också var nöjd med eftersom båda fungerande som ventil för opponenter och gentemot övriga partiledare visade att Per Albin Hansson inte utan viss möda nått detta resultat. Enligt Tage Erlanders memoarer hade Per Albin avstått från att ställa kabinetsfråga utan sagt att var och en fick rösta efter sitt samvete, vilket ju flyttade ansvaret till den enskilde gruppledamoten.

Därmed kunde man den 25 juni ge tyskarna och finnarna ett positivt svar i huvudfrågan; om övriga önskemål skulle man förhandla. När beslutet den 26 juni formellt fattades i konselj, valde Ernst Wigforss att yttra att han egentligen var emot beslutet men med hänsyn till önskemålet om enighet inte ville formellt reservera sig till statsrådsprotokollet. Detta var ju ett sätt för honom och hans kollegor att freda sitt samvete. Hade de orienterat statsministern om att de avsåg att agera på detta sätt?

Även om Per Albin Hansson inledningsvis i regeringen inte framförde någon egen mening utan redovisade skälen för och emot för att förmå övriga socialdemokratiska ministrar (handelsministern Herman Eriksson stödde honom dock), ledamöter av utrikesnämnden och riksdagsgruppen att bekänna färg, menade hans partikollegor i regeringen att man ändå i hans inledande ord kunde läsa sig till hans ståndpunkt. Han lirkade med andra ord sina partikamrater i den riktning han ville. Opponenterna i regeringen kunde med hjälp av de borgerliga koalitionspartierna och en extensiv tolkning av ett kungligt uttalande som bara han hört, isoleras, samtidigt som gruppen kunde få vädra sina åsikter. De hade, i likhet med andra kritiker av den Hanssons-Güntherska politiken, inte velat dra konsekvenserna av sina åsikter även om Sköld sagt (menade han detta?) att det vore bättre att landet ockuperades än att man gav efter. Både Ernst Wigforss och Tage Erlander, som då var riksdagsman och statssekreterare i Socialdepartementet och således Gustav Möllers närmaste man, är i sina memoarer självkritiska när det gäller det egna agerandet. De antyder att de valde en hållning som inte hade gensvar i folkmeningen, som statsministern tolkade rätt.

Trots den uppenbart svårsmälta eftergiften till Hitlertyskland påverkades inte Per Albin Hanssons auktoritet. Snarare förstärktes den. Han visste att hans landsmän inte – särskilt som finnarna låg på – ville riskera krig för ett neutralitetsbrotts skull. Schnurre och prinsen av Wied hade vid sitt besök den 22 juni framhållit att vad man i Berlin framförde var en engångsbegäran, vilket statsministern offentligt hänvisade till. Detta bidrog sannolikt till att pressen i Sverige och de allierades reaktioner blev mera återhållsamma än man trott. När tys-

karna, trots att detta uttryckligen sagts publikt från svensk sida, i slutet av juli kom tillbaka med önskemål om att få transitera ytterligare en division, var svaret omedelbart nej. Tyskarna fann sig då utan större protester i detta besked. Hur hade situationen sett ut om man sagt nej till Engelbrecht men i juli fått en begäran av samma slag?

Erik Carlsson har med sin synnerligen intressanta bok presenterat en skildring av affären med division Engelbrecht, som inte i första taget kan justeras. Han läm-

nar också ett övervägt godkännande av regeringens beslut, som baserade sig på realpolitiska överväganden. Hans instämmande med Carl-Gustaf Scott (*Journal of Contemporary History* 2002) att Mid-sommarkrisen egentligen inte var någon riktig kris kan diskuteras, men likafullt förblir dagarna 22-25 juni 1941 bland de mera dramatiska under andra världskriget.

Recensenten är ambassadör och ledamot av KKrVA.